

زمان و مکان در تشکیل قراردادهای الکترونیکی

ثمین کفاش آفاق آذر^۱

چکیده

هنگامی که طرفین بر تعهدی در قبال یکدیگر توافق کنند، خود را دارای حق و تکلیف کرده و قراردادی را در میانشان منعقد می‌کنند. قراردادهای طی ادوار مختلف، اشکال مختلف و انواع متعددی به خود گرفته‌اند که قراردادهای الکترونیکی یکی از انواع جدید آن‌هاست؛ گسترش روزافزون اینترنت و ابزار ارتباط جمعی و میل جوامع به تسهیل امور قراردادی من جمله بیع از اصلی‌ترین عوامل رشد این نوع از قراردادهاست. مبحث زمان و مکان در تشکیل قراردادهای الکترونیکی هم عنوان جدیدی است که به دنبال این تحول، بیشتر مطرح شده و مورد بررسی قرار گرفته است. بهره‌مندی از این نوع قراردادها هم نیازمند آگاهی از مفاهیم اولیه و کاربردی است. سوال مطرح شده در این مقاله این می‌باشد که زمان و مکان در تشکیل قراردادهای الکترونیکی چه نقشی دارد؟ که به روش توصیفی-تحلیلی بدان پاسخ خواهد داد. با توجه به مطالب فوق‌الذکر باید گفت که قراردادهای الکترونیکی در واقع نوعی از بروزرسانی شده قراردادهای معمول هستند با ابزاری متفاوت، زیرا که بسیاری از ارکان مورد پذیرش در قراردادها مقبول قراردادهای الکترونیکی نیز هست.

واژگان کلیدی: قرارداد، الکترونیکی، ایجاب، قبول، زمان و مکان

مقدمه

قراردادها همواره از عوامل مهم ارتباطی بین انسان‌ها و همچنین اصلی‌ترین وسیله اثبات تعهدات طرفین نسبت به یکدیگر بوده است. به مرور زمان افراد از پیمان‌های شفاهی و قول‌های لسانی ابتدائی، به قراردادهای رسمی‌تر و جدی‌تر روی آوردند و انواع تقسیم‌بندی را برای آن قائل شدند. رایج‌ترین شکل قراردادها در گذشته نوع تجاری آنها بوده است که معمولاً میان تجار اتفاق می‌افتاده و از عهد، پیمان و قراردادها در حرفه خود استفاده می‌کردند. در بررسی قراردادها در تاریخ حقوقی ایران باید دانست که قانون مدنی ایران ملهم و برگرفته از فقه اسلامی است، فلذا لازم است دانسته شود که قرارداد در فقه اسلامی با چه نامی شناخته می‌شود؟ در فقه اسلامی از قرارداد تحت عنوان عقد یاد می‌شود و به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند از جمله عقود معین و غیرمعین، قانون مدنی ایران هم به پیروی از اصول و روش فقهی قراردادها را تحت عنوان عقود و تعهدات شناسایی کرده است. تشخیص زمان و مکان تشکیل عقد در گذشته مسئله دشواری نبوده، زیرا اصولاً عقود در یک مجلس و به صورت حضوری و یا حداقل در زمانی اتفاق می‌افتاده که هر دو طرف حاضر بوده‌اند (قراردادهای با تلفن) اتفاق می‌افتاده است و حالت متمایزی که برای قراردادها در نظر گرفته می‌شد انعقاد آنها توسط نمایندگان طرفین بود (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۸: ۵۱).

با گذشت زمان، شکوفایی روزافزون جوامع بشری و دستیابی انسان‌ها به انواع پیشرفت‌ها در زمینه الکترونیکی و ابزارهای ارتباط جمعی، قراردادهای منعقد میان آنها نیز از این تغییرات دور نمانده است و امروزه نوع جدیدی از قراردادها با عنوان قراردادهای الکترونیکی (e-contracts) به تقسیم‌بندی انواع قراردادها اضافه شده است؛ استفاده از این نوع قراردادها که محصول چند دهه اخیر هستند امروزه بسیار رونق پیدا کرده است و مورد استفاده همگان قرار می‌گیرد اما قراردادهای الکترونیکی بیشترین تسهیلات را در زمینه تجارت و بویژه شکل بین‌المللی آن از اواخر دهه ۱۹۹۰ به وجود آورده‌اند چنانکه تجار از طریق این نوع قرارداد در اقصی نقاط دنیا می‌توانند تجارت کنند، البته تکرار این مسئله که عموم مردم نیز از قراردادهای بر بستر الکترونیک بهره بسیاری می‌برند بجاست و نباید این چنین پنداشت که قراردادهای الکترونیکی مختص تجار هستند. بنابه باور اکثریت حقوقدانان ورود این شاخه از قراردادها به عرصه علم حقوق و بکارگیری هرچه بیشتر آنها باعث شده تا مباحث زمان و مکان تشکیل قراردادها بطور جدی‌تر مطرح شوند و همچنین بررسی دقیق‌تر آنها و آثارشان کمک شایانی به پیشرفت علم حقوق و جهانی‌تر شدن آن می‌کند. بررسی زمان و مکان تشکیل قراردادها در حالت عادی و یا الکترونیکی آن نیازمند آشنایی با چند مفهوم و عنوان حقوقی در زمینه قراردادهاست که در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

۱- قرارداد^۱ و وصف الکترونیکی بودن آن

در تعریف قرارداد ابتدائاً باید این مسئله را عنوان کرد که (همانطور که گفته شد) در قانون مدنی ایران دو واژه عقد و قرارداد اکثراً در یک معنا بکار رفته‌اند، علت این امر ریشه فقهی قوانین ایران است و قرارداد که امروزه در محاورات خود و یا تحت عنوان اصطلاحات حقوقی بکار می‌بریم در گذشته و در فقه تحت عنوان عقود و تعهدات از آن یاد می‌شده است؛ قانونگذار در ماده (۱۸۳) قانون مدنی عقد را اینگونه تعریف می‌کند: «عقد عبارت است از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد بر امری نمایند و مورد قبول آنها باشد». متعاهدین قرارداد در قبال یکدیگر دارای حق و تکالیفی می‌گردند که ملزم به رعایت آن هستند (آقایی، ۱۳۸۱: ۳۹). تعریف قانون مدنی از عقد همخوانی دارد با تعریف لاتین واژه قرارداد که تعهد بین طرفین و قبول را در تعریف ارائه می‌کنند. اما دکترین حقوقی به هنگام بیان تعریف تخصصی‌تر در این زمینه تفاوت‌هایی را بین عقد و قرارداد بیان می‌کنند؛ عقد را صرفاً می‌توان مشتمل بر عقود معین دانست ولی اگر بخواهیم در مورد قراردادها سخن بگوییم حالت جامعی مدنظر است چنان که شامل عقود معین و غیرمعین باشد. برای افزودن وصف الکترونیکی به گفتار فوق باید دانست خود این واژه به چه معناست؟ آیا تمامی ارکان عقد باید الکترونیکی باشد یا یک رکن آن کافیست؟

در پاسخ به سوالات فوق باید گفت منظور از الکترونیکی بودن قرارداد بدین معناست که مراحل انعقاد قرارداد بر بستر الکترونیک و از طریق ابزارهای ارتباطی جمعی^۲ شکل بگیرد. در واقع قرارداد الکترونیکی احکام عمومی^{۱۰۳} قراردادها را شامل می‌شود با این تفاوت که ابزار متفاوتی دارد. توسعه روزافزون عواملی مثل اینترنت و رایانه‌ها و در دهه اخیر تحولات تلفن‌های همراه هوشمند از جمله این عوامل و ابزار محسوب می‌شوند (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۱۴۰). این تحولات ابتدائاً از طریق رونق اینترنت شکل گرفت و تنها از طریق رایانه‌ها اتفاق می‌افتاد اما در سال‌های اخیر تغییرات چشمگیر به وجود آمده در ساختار تلفن‌های همراه و حتی نوع جدید از رایانه‌ها که نزد انسان‌ها حمل می‌شوند عنوان خاصی را در قوانین کشورها با نام قراردادهای الکترونیکی به وجود آورده است. قراردادهای الکترونیکی امروزه بسیار مورد استفاده است زیرا همانطور که اشاره شد عامل اصلی ابزار در دسترس همگان قرار دارد و افراد می‌توانند با استفاده از آنها عمل انعقاد قرارداد و یا خرید و فروش را به راحتی و طی چند ثانیه انجام دهند، وصف الکترونیکی بودن قراردادها شامل حالت پیچیده‌ای نمی‌شود بلکه آنچه که ضرورت دارد وجود ابزار مناسب آن است (مافی و دیگران، ۱۳۸۹: ۹۱).

¹ Contract

² Mass Media

کنواسیون ۲۰۰۵ سازمان ملل درباره استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی^۱ در ماده (۴) خود و طی ۸ بند تعاریفی ارائه داده است که برای قراردادهایی که در بستر اینترنت بسته می‌شوند بسیار قابل استفاده است:

از نظر این کنوانسیون:

- (۱) ارتباط^۲ عبارت است از هر اظهار، اعلام، تقاضا، ابلاغ یا درخواستی که مشتمل بر ایجاب و قبول یک ایجاب، بوده و طرفین در ارتباط با تشکیل یا اجرای قرارداد، بدان ملتزم شده یا آن را انتخاب کرده‌اند.
- (۲) ارتباط الکترونیکی^۳ عبارت است از هر ارتباطی که طرفین از طریق داده پیام، ایجاد می‌کنند.
- (۳) داده پیام^۴ عبارت است از اطلاعاتی که با وسایل الکترونیکی، مغناطیسی، نوری یا وسایل مشابه، تولید، ارسال، دریافت و یا ذخیره می‌شود و محدود به مبادله اطلاعات الکترونیکی، پست الکترونیکی، تلگراف، تلکس یا تلکپی نمی‌شود.
- (۴) ایجاد کننده ارتباط الکترونیکی^۵، شخصی است که ارتباط الکترونیکی، بوسیله یا از طرف او، قبل از ذخیره، اگر وجود داشته باشد، ارسال یا تولید می‌شود، اما شامل شخصی که در جریان ارتباط الکترونیکی بعنوان واسطه عمل می‌کند، نخواهد شد (هنرمند، ۱۳۹۰: ۵۱).
- (۵) مخاطب ارتباط الکترونیکی^۶، عبارت از شخصی است که ایجاد کننده، قصد دارد وی ارتباط الکترونیکی را دریافت کند، اما شامل شخصی که در جریان ارتباط الکترونیکی بعنوان واسطه عمل می‌کند، نخواهد شد (قربان‌وند، ۱۳۸۹: ۱۰۱).
- (۶) سیستم اطلاعاتی^۷ عبارت است از سیستمی برای تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش داده پیام.
- (۷) سیستم پیام خودکار^۸ عبارت است از برنامه رایانه‌ای یا وسایل الکترونیکی یا دیگر وسایل خودکاری که برای شروع به اقدام یا پاسخ به داده پیام یا اجرای تمام یا قسمتی از آن بدون نیاز به نظارت و مداخله شخص حقیقی در زمان شروع عملیات یا پاسخ به داده پیامی که توسط سیستم تولید شده، بکار گرفته می‌شود.
- (۸) محل کسب^۹ عبارت است از مکانی که شخص بنگاه دائمی برای فعالیت اقتصادی تأسیس می‌کند و شامل مکان تهیه موقت کالا یا خدمات خارج از یک محل معین نمی‌شود.

¹ The United Nations Convention on the Use of Electronic Communication in International Contracts

² Communication

³ Electronic communication

⁴ Data message

⁵ originator

⁶ addressee

⁷ Information system

⁸ Automated message system

⁹ Place of business

۲- شرایط صحت قرارداد در حقوق ایران

تا قبل از تصویب قانون مدنی احکامی در مورد شرایط صحت عقد در فقه وجود داشت که به صورت پراکنده بودند اما آنچه که ما امروزه تحت عنوان شرایط صحت عقد و به صورت یکجا و موردی مورد مطالعه قرار می‌دهیم ثمره تدوین این قانون است. ماده (۱۹۰) قانون مدنی ایران شرایط انعقاد قرارداد را ۴ مورد عنوان می‌کند:

(۱) قصد و رضای طرفین؛ (۲) اهلیت طرفین؛ (۳) موضوع معین که مورد معامله باشد؛ (۴) مشروعیت جهت معامله. از ارکان فوق می‌توان نتیجه گرفت که توجه قانونگذار بیشتر به سمت سه عنوان اصلی در قرارداد است:

(۱) موضوع؛ (۲) طرفین؛ (۳) رابطه حقوقی بین طرفین.

این شروط علاوه بر قوانین مدنی سایر ملل همچنین در دیگر قوانین هم مورد توجه آنها بوده است و بعضی از این اصول در واقع جنبه اصول مشترک در حقوق را دارا هستند بر فرض مثال قصد و رضای طرفین به هنگام عقد قرارداد و یا موضوعی معین برای رد و بدل شدن بین طرفین در معاملات از شرایطی‌اند که اکثراً مورد پذیرش است (Orpwood, 2008: 81)، همان‌طور که در قانون اصول قراردادهای تجاری بین‌المللی منتشره از موسسه بین‌المللی یکسان‌سازی حقوق خصوصی^۱ در بخش سوم تحت عنوان validity بدان اشاره می‌شود و به نوعی ارکان و صحت و نفوذ قراردادهای تجاری بررسی می‌شود (جنیدی و کریمی، ۱۳۹۴: ۲۰). شرایط صحت قرارداد عادی شامل قراردادهای الکترونیکی هم می‌شود و برای اینکه یک قرارداد الکترونیکی نفوذ حقوقی خود را به دست آورد مانند قرارداد عادی باید دارای شرایط صحت قرارداد باشد. حال تعاریفی مختصر برای آشنایی بیشتر با این مفاهیم ارائه می‌شود:

۱۰۵

۲-۱- قصد و رضای طرفین^۲

«قصد انشا یعنی اراده ایجاد ماهیت حقوقی و در مرحله اجرای تصمیم ظاهر می‌گردد» (شهیدی، ۱۳۹۶: ۲۱). از این تعریف اینگونه نتیجه‌گیری می‌شود که رضا برای انشا عقد در وهله اول به وجود می‌آید، مرحله بعدی متعلق به قصد است. در واقع رضایت طرفین باطنی است و طرفین به هنگام اجرا قصد دارند (منظور از اجرا در اینجا انعقاد قرارداد است)، از ماده (۱۹۱) قانون مدنی ایران اینگونه برداشت می‌شود که قانونگذار هم قائل به تفکیک میان قصد و رضاست: «عقد محقق می‌شود به قصد انشاء به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند». تفاوت دیگر این دو در نفوذ حقوقی آنهاست، عدم وجود قصد موجب بطلان ولی نبود رضای

^۱ UNIDROIT PRINCIPLES OF INTERNATIONAL COMMERCIAL CONTRACTS International Institute for the Unification of Private Law

^۲ Intention and Consent of Parties

شخص فقط عقد را غیرنافذ می‌کند. در ادامه بحث قصد و رضای طرفین بجاست که به بررسی ماده (۱۰) قانون مدنی ایران پرداخته شود و باید دید آزادی عمل طرفین و آزادی قصد، رضا و اراده طرفین در قراردادهای تا کجاست؟

– اصل حاکمیت اراده یا آزادی قراردادی^۱

ماده (۱۰) قانون مدنی: «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است». بررسی بحث حاکمیت اراده در قراردادهای نیازمند گفتاری طولانی و بحثی طویل است اما در بیانی مختصر می‌توان این اصل را اصل آزادی عمل طرفین در انعقاد قراردادهای دانست به شرطی که عقد جزء عقود معینه قانون مدنی نباشد زیرا عناوین و شرایط آنها از پیش توسط قانونگذار تعیین شده است و طرفین باید طبق آنچه قانونگذار مشخص کرده است قرارداد منعقد کنند (ابراهیمی و انصاری‌فر، ۱۳۹۵: ۹۱). این آزادی عمل بیشتر در حیطة عقود غیرمعین است و یا در قراردادهایی که نص قانونی برای آن نیست و اینجاست که بهره‌گیری از این ماده قانونی می‌تواند در گسترش قراردادهای مفید فایده واقع شود (کاتوزیان، ۱۳۸۹: ۸۱)؛ باید در نظر داشت برخلاف آنچه که فردگرایان عقیده دارند این آزادی عمل نمی‌تواند نامحدود باشد و متعاهدین هر شرطی را که باب میل آن‌هاست در بندهای قرارداد قید کنند، مصالح اجتماعی و زندگی جمعی اقتضا می‌کند تا محدودیت‌هایی را برای آزادی در نظر گرفت. این محدودیت‌ها گاه بر اثر خواست طرفین قرارداد است و بر آن توافق می‌کنند و در متن قرارداد به آن اشاره می‌کنند، اما ۳ عامل اصلی تحدید آزادی وجود دارد که معمولاً در مکاتب حقوقی بر یک یا دو مورد آن توافق نظر وجود دارد:

(۱) قانون؛ (۲) نظم عمومی؛ (۳) اخلاق حسنه.

۲-۲- اهلیت طرفین^۲

طبق ماده (۲۱۰) قانون مدنی ایران برای معامله صحیح اهلیت طرفین لازم است: «متعاملین باید برای معامله اهلیت داشته باشند». اهلیت از دو جنبه اهلیت تمتع^۳ و اهلیت استیفا^۴ بررسی می‌شود. اهلیت تمتع همان توانایی دارا شدن حق است یعنی شخص صلاحیت دارا شدن آن حق را داشته باشد (Fried, 1981)، اما در استیفا شخص باید توانایی استفاده، بهره بردن و یا اعمال این حق را نیز داشته باشد.

¹ Freedom of contracts

² Legal Capacity

³ Capacity to Acquire Rights

⁴ Capacity to Exercise Rights

۲-۳- موضوع معین که مورد معامله باشد

معین بودن موضوع مورد معامله در ماده (۲۱۴) قانون مدنی ایران مورد اشاره است که تاکید بر مال یا عمل بودن موضوع مورد معامله می‌کند همچنین این ماده عقد و تعهد را در یک معنا بکار می‌برد: «مورد معامله باید مال یا عملی باشد که هریک از متعاملین تعهد تسلیم یا ایفاء آن را می‌کنند».

۲-۴- مشروعیت جهت معامله

در تعریف جهت معامله باید گفت: «جهت معامله عبارت از ادعای است که قبل از معامله در هریک از متعاملین پیدا می‌شود و سبب انجام معامله می‌گردد». در بیانی ساده‌تر جهت معامله هدف غایی و نهایی از معامله است یعنی آنچه که شخص از انجام معامله ممکن است به دست بیاورد (مقامی‌نیا، ۱۳۹۵: ۴۸). مشروعیت اما به معنای غیرقانونی نبودن است و جهت معامله (هدف از معامله) زمانی مشروع است که برخلاف قوانین آمره^۱ نباشد. ماده (۲۱۷) قانون مدنی ایران مشروعیت جهت معامله را اینگونه بیان می‌کند: «در معامله لازم نیست که جهت آن تصریح شود ولی اگر تصریح شده باشد باید مشروع باشد و الا معامله باطل است».

۳- زمان و مکان تشکیل قراردادها^۲

قرارداد به منزله یک ماهیت اعتباری مانند هر موجود بعد زمان و مکان است دارد. تعیین زمان و مکان انعقاد قرارداد آثاری متفاوتی به دنبال دارد. مکان انعقاد عقد براساس زمان تشکیل آن تعیین می‌شود. زمانی که قرارداد در یک مجلس منعقد می‌شود؛ یعنی ایجاب کننده و قبول کننده در یک مجلس، قرارداد را منعقد می‌کنند مشکلی در تعیین زمان و مکان قرارداد وجود نخواهد داشت. مشکل و مباحث حقوقی متعدد زمانی مطرح می‌شوند که طرفین قرارداد از لحاظ زمانی و مکانی از یکدیگر فاصله دارند. تشکیل قرارداد در تجارت الکترونیکی بطور عموم میان اشخاصی صورت می‌گیرد که از لحاظ مکانی و زمانی از یکدیگر فاصله دارند و بنابراین، تعیین زمان و مکان تشکیل عقد در تجارت الکترونیکی نیز اهمیت دارد. در این نوشته سعی شده است روش‌های مختلف تعیین زمان و مکان تشکیل قرارداد بررسی شود و بهترین روش برای تعیین مکان و زمان تشکیل قراردادهای الکترونیکی پیشنهاد و تبیین گردد برای ورود به بحث زمان و مکان تشکیل قرارداد ابتدا لازم است تا با معانی دو واژه کاربردی علم حقوق در زمینه قراردادها آشنا شویم؛ ایجاب^۳ و قبول^۴.

^۱ Mandatory Rules

^۲ Time and Place of Conclusion of the Contracts

^۳ Offer

^۴ Acceptance

ایجاب و قبول فی الواقع نمود بیرونی، بیان و ابراز قصد طرفین به هنگام انعقاد قرارداد است در تعریف ایجاب و قبول در لغت اینگونه می‌گویند که: در پاره‌ای از اصطلاحات مهجور تعبیر دیگر عقد است ولی در واقع ایجاب و قبول دو کاشف از دو قصد طرفین عقد است و خود این دو کاشف، عقد نیستند بلکه آن دو قصد عقد را تشکیل می‌دهند (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۶: ۹۹). ایجاب و قبول مبحث اصلی ورود به عقد و در واقع بیان آن کمک به تشکیل عقد می‌کند اما نباید آن را با صحبت‌های مقدماتی و پیش از عقد^۱ اشتباه گرفت. صحبت‌های اولیه مرحله قبل از بیان ایجاب و قبول است و حتی ممکن است مباحث مطروحه در طی آن گفتگوها در قرارداد پذیرفته نشود.

۳-۱- ایجاب

در تعریف ایجاب می‌توان گفت که خواست یکی از طرفین یا اطراف (ایجاب کننده یا موجب)^۲ از طرف یا اطراف دیگر معامله (ایجاب شونده یا مخاطب ایجاب)^۳ است که به صورت گسترده اطلاعاتی را از شرایط و نحوه انعقاد قرارداد در اختیار مخاطب قرار می‌دهد. «ایجاب باید کاملاً صریح و روشن انشا شود و دلالت بر قصد ایجاب کننده بر انشا معامله داشته باشد» (شهیدی، ۱۳۹۶: ۲۱). تاکید بر قصد التزام در بند اول ماده (۱۴) کنوانسیون سازمان ملل متحد راجع به قراردادهای بیع بین‌المللی کالا^۴ هم نشان از ارتباط ایجاب با قصد و نیت درونی دارد: ۱۰۸

ماده (۱۴): (۱) پیشنهاد انعقاد قرارداد به یک یا چند فرد معین چنانچه به اندازه کافی مشخص و دال بر قصد التزام ایجاب کننده در صورت قبول طرف مقابل باشد ایجاب محسوب است پیشنهاد در صورتی به اندازه کافی مشخص است که کالا را مشخص نموده و بنحو صریح یا ضمنی مقدار کالا و ثمن را معین یا ضوابطی جهت تعیین آن دو مقرر نماید؛
(۲) پیشنهاد جزء در موردی که خطاب به یک یا چند فرد معین است صرفاً دعوت برای ایجاب محسوب می‌گردد مگر در صورتی که پیشنهاد کننده خلاف آن را به وضوح اعلام نماید.

۳-۲- قبول

«قبول، پذیرش بی‌قید و شرط مفاد ایجاب است» (صفایی، ۱۳۹۶: ۲۸). یعنی هر آنچه را که موجب از او می‌خواهد بپذیرد و به اطلاع او برساند که درخواست او را پذیرفته است. در قراردادهای تجاری و در پیشینه تاریخی انعقاد قراردادها معمولاً ایجاب و قبول به صورت همزمان و در یک مکان شکل می‌گرفتند که در

¹ Pre-negotiations

² Offeror

³ Offeree

اینصورت قبول، فوری است. قبول فوری رایج‌ترین نوع قبول است. اما اگر از جانب ایجاب کننده بازه زمانی مشخصی برای قبول تعیین شده باشد باید قبول طی آن زمان معین اتفاق بیفتد وگرنه اعتبار ندارد. اگر از طرف ایجاب کننده زمانی برای قبول در نظر گرفته نشود معمولاً معیار فوریت قبول عرف است. قبول هم باید مانند ایجاب صریح و شفاف باشد.

۴- ایجاب و قبول در بستر الکترونیک

ایجاب در بستر اینترنت و به شکلی که امروزه در تارنماها اتفاق می‌افتد بیشتر جنبه عام دارد و مخاطب آن صرفاً گروه خاصی از انسان‌ها (مثلاً تجار) نیستند و اگر هم باشد حتماً در ذیل آن قید می‌شود. انعقاد قرارداد در این حالت که ایجاب جنبه عام دارد بیشتر بستگی به قبول از جانب مخاطب ایجاب یا ایجاب شونده است این انعقاد اغلب از طریق عمل کلیک^۱ از جانب ایجاب شونده اتفاق می‌افتد که شرایط ایجاب را می‌پذیرد و آن را قبول می‌کند. مخاطب ایجاب با عمل کلیک کردن بر نمایه قبول و پرداخت ثمن هویت خود را برای موجب معلوم می‌کند و اینجا طرفین قرارداد معلوم می‌شود (Todd, 2005: 94).

عرضه کالا و خدمات در پایگاه اینترنتی اصولاً به معنای تبلیغ آن‌هاست اما اگر تارنما دارای سامانه پرداخت الکترونیکی در قبال انتخاب کالا یا خدمات مدنظر باشد اقدام مالک تارنما را ایجاب (و نه دعوت به معامله) محسوب داشت (السان، ۱۳۹۷: ۷). حال پس از درک مبحث ایجاب و قبول در قراردادهای و چگونگی آن از طریق رایانه و یا اینترنت بحث زمان و مکان تشکیل پیش گرفته می‌شود.

۵- زمان تشکیل قراردادها در حالت عادی و در حالت الکترونیکی

در قانون مدنی ایران اشاره‌ای به زمان تشکیل عقود نشده است، زیرا همانطور که پیش‌تر عنوان شد در منابع فقهی که قانون مدنی ملهم از آن است اشاره‌ای به زمان وقوع قرارداد نبوده و بعدها صرفاً در مورد قراردادهای از طریق مکاتبه یا با تلفکس صحبت شده که بهره‌گیری از آنها بی‌ثمر نیست. ماده (۳۳۹) قانون مدنی ایران بطور کلی تحقق ایجاب و قبول را برای انعقاد قرارداد کافی دانسته است: «پس از توافق بائع و مشتری در مبیع و قیمت آن عقد بیع به ایجاب و قبول واقع می‌شود. ممکن است بیع به دادوستد نیز واقع گردد». دکتترین حقوق این زمان را باتوجه به شرایط امروزی انعقاد قراردادها به ۴ دسته تقسیم می‌کنند:

^۱ Click

۵-۱- نظریه اعلان اراده

سیستم اعلان اراده متکی بر توافق اراده‌های باطنی طرفین است یعنی در واقع ایجاب شونده به محض دریافت ایجاب و قبول آن (زمانی که حتی قبول خود را بروز نداده و آن را اعلام نکرده است و یا حتی آن را مکتوب نکرده) قرارداد منعقد می‌شود. در این سیستم اتکا بر رضای باطنی ایجاب شونده است یعنی آن قبولی که در مرحله قبل از ابراز است.

۵-۲- نظریه ارسال قبول

به دنبال ایراد به نظریه اعلان قبول از جانب گروهی از حقوقدانان نظریه ارسال قبول مطرح شد، این دسته معتقد بر این بودند که تا زمانی که برگه حاوی قبول (در حالت الکترونیکی می‌توان از داده پیام سخن گفت) هنوز نزد ایجاب شونده است این انعقاد قرارداد رسمی نیست. در این سیستم تحویل نامه به مرجعی که قرار است آن نامه یا پیام را ارسال کند مهم است بر فرض مثال ایجاب شونده باید پیام حاوی قبول خود را به اداره پست تسلیم کند و از لحظه‌ای که تسلیم صورت بگیرد قرارداد منعقد شده است.

۵-۳- نظریه وصول یا ابلاغ قبول

این نظریه نوعی تلفیق از دو نظریه فوق است و در آن شخص ایجاب شونده پس از اعلام اراده درونی و ارسال آن باید منتظر وصول پیامش به ایجاب کننده باشد تا قرارداد کامل منعقد شود و می‌توان گفت که معیار اصلی در اینجا وصول پاسخ ایجاب شونده به ایجاب کننده است. طرفداران دو مکتب قبلی نظریه وصل یا ابلاغ قبول را نیز می‌پذیرند.

۵-۴- نظریه اطلاع از قبول

مینای انعقاد قرارداد در این نظریه آگاهی ایجاب کننده است، در واقع صرف وصول قبول به ایجاب کننده کافی نیست و او باید از مفاد قبول هم آگاهی یابد، البته انتقادات عدیده‌ای هم بر این نظریه وارد است: «اصل زمان قبولی مساله‌ای است ماهوی و هیچ اصل ثابتی بر آن حکومت نمی‌کند دادرس باید با ملاحظه قرائن تعیین کند که در چه زمان گوینده قبول مفاد آن را انشاء و خود را بطور قطع پایبند می‌کند».

در نهایت توجه به این امر که هر چهار نظر حول قبولی ایجاب شونده استوار است خالی از لطف نیست زیرا در تمامی مکاتب حقوقی تحقق قرارداد را برای زمانی می‌دانند که قبولی اتفاق بیفتد. ماده (۲۳) کنوانسیون ۱۹۸۰ وین^۱ هم تحقق قبول را زمان انعقاد می‌داند همچنین استفاده از واژه (Acceptance) در ماده (۲،۱)

^۱ United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (Vienna, 1980) (CISG)

قانون اصول قراردادهای تجاری بین‌المللی منتشره از موسسه بین‌المللی یکسان‌سازی حقوق خصوصی نشان از تاکید بر امر قبولی از جانب ایجاب شونده دارد؛ همچنین در همان قانون ماده (۱، ۲، ۷) از زمان ارسال قبول از جانب ایجاب شونده صحبت می‌کند که آیا زمانی برای آن تعیین شده باشد؟ و یا خیر؛ اگر تعیین نشده باشد باتوجه به شرایط (که سرعت ابزار ارسال قبول را هم شامل می‌شود) ارسال شود. همچنین اشاره به فوری بودن قبول در نوع قراردادهای شفاهی در این ماده نشان از به رسمیت شناختن آن در تجارت بین‌الملل و همچنین تجارت الکترونیکی دارد (بیشتر در تجارت بین‌الملل زیرا هدف اصلی تسهیل عمل تجار است) آنچه که از حقوق قراردادهای ایران نتیجه‌گیری می‌شود این است که این حقوق مبتنی بر نظریه ارسال است.

۶- زمان تشکیل قراردادهای الکترونیکی

هنگامی که وصف الکترونیکی به قرارداد افزوده می‌شود باید آن را از حیث زمان تحقق قبول به پنج دسته تقسیم‌بندی کرد:

(۱) قراردادهایی که با وسایل فوری ارتباط همانند تلفن منعقد می‌شود: در این مورد احکام قراردادهای مکاتبه‌ای مطرح است؛ البته تشخیص زمان انعقاد قرارداد در این مورد آسان‌تر است زیرا در واقع به نوعی فوری است.

(۲) قراردادهایی که با وسایل غیرفوری ارتباط همچون نامه الکترونیکی منعقد می‌شود: بند ۲ ماده (۲،۶) قانون^{۱۱۱} اصول قراردادهای تجاری بین‌المللی منتشره از موسسه بین‌المللی یکسان‌سازی حقوق خصوصی هم در این مورد نظریه وصول را تایید می‌کند.

(۳) قراردادهایی که قبول آنها با فعل انجام می‌گیرد: ماده (۱۹۳) قانون مدنی ایران تحقق ایجاب و قبول از طریق فعل را صحیح می‌داند که قابل تعمیم به قراردادهای الکترونیک است در این حالت عرف حاکم است اما طرفین می‌توانند برخلاف آن تراضی کنند.

(۴) قرارداد از طریق سامانه پیام خودکار (تراکنش خودکار): در این حالت قرارداد در زمانی منعقد می‌شود که سامانه قبولی را ارسال می‌کند درحالی‌که نیاز به تشریفات است انعقاد قرارداد پس از دریافت اطلاعات و سپری کردن مراحل است.

(۵) قرارداد مصرف‌کننده: در این حالت امتیاز بیشتری برای مصرف‌کننده در نظر گرفته می‌شود و با او مثل تاجر برخورد نمی‌شود بر فرض مثال در این حالت که خریدار بر بستر الکترونیک خرید کرده است طی هفت روز کاری فرصت انصراف از قرارداد را دارد؛ البته در مکاتب حقوقی حقوق مصرف‌کننده دارای اهمیت ویژه‌ای است و معمولاً جداگانه بحث می‌شود.

۷- مکان تشکیل قراردادهای الکترونیکی

قرارداد به منزله یک ماهیت اعتباری مانند هر موجود بعد زمان و مکان است دارد. تعیین زمان و مکان انعقاد قرارداد آثاری متفاوتی به دنبال دارد. مکان انعقاد عقد براساس زمان تشکیل آن تعیین می‌شود. زمانی که قرارداد در یک مجلس منعقد می‌شود؛ یعنی ایجاب کننده و قبول کننده در یک مجلس، قرارداد را منعقد می‌کنند مشکلی در تعیین زمان و مکان قرارداد وجود نخواهد داشت. مشکل و مباحث حقوقی متعدد زمانی مطرح می‌شوند که طرفین قرارداد از لحاظ زمانی و مکانی از یکدیگر فاصله دارند. تشکیل قرارداد در تجارت الکترونیکی بطور عموم میان اشخاصی صورت می‌گیرد که از لحاظ مکانی و زمانی از یکدیگر فاصله دارند و بنابراین، تعیین زمان و مکان تشکیل عقد در تجارت الکترونیکی نیز اهمیت دارد. در این نوشته سعی شده است روش‌های مختلف تعیین زمان و مکان تشکیل قرارداد بررسی شود و بهترین روش برای تعیین مکان و زمان تشکیل قراردادهای الکترونیکی پیشنهاد و تبیین گردد در مورد مکان وقوع عقد امر بدیهی این است که این موضوع بسته به زمان وقوع عقد است یعنی معیار اصلی برای اینکه مشخص شود عقد در چه مکانی منعقد شده است ابتدا باید از زمان انعقاد آن آگاهی به دست بیاید و سپس با مکان تطبیق داده شود؛ در واقع به نظر اکثر حقوقدانان مکان تحقق عقد آنجایی است که قبول در آن شکل گرفته است.

این نظریه در مورد قراردادهای عادی صادق است چنانچه از سخنان بالا نتیجه گرفته شد قبول ایجاب شونده در مرحله اول زمان و به دنبال آن مکان تشکیل قرارداد را تعیین می‌کند.

در بستر الکترونیک و در حالت داده پیام در ماده (۲۹) قانون تجارت الکترونیک ۳ بند برای تعیین مکان ذکر شده است. اگر محل استقرار سیستم اطلاعاتی با محل استقرار دریافت «داده پیام» مختلف باشد مطابق قاعده زیر عمل می‌شود:

۱) محل تجاری، یا کاری اصل‌ساز محل ارسال «داده پیام» است و محل تجاری یا کاری مخاطب محل دریافت «داده پیام» است مگر آنکه خلاف آن توافق شده باشد.

۲) اگر اصل‌ساز بیش از یک محل تجاری یا کاری داشته باشد، نزدیکترین محل به اصل معامله، محل تجاری یا کاری خواهد بود در غیر این صورت محل اصلی شرکت، محل تجاری یا کاری است.

۳) اگر اصل‌ساز یا مخاطب فاقد محل تجاری یا کاری باشند، اقامتگاه قانونی آنان ملاک خواهد بود.

ماده فوق هرگونه ابهام را در صورت وجود شبهه در موقعیت مکانی^۱ ارسال و یا دریافت داده پیام، رفع کرده است زیرا باتوجه به تکنولوژی مورد استفاده در قراردادهای الکترونیکی این امکان وجود دارد که طرفین محلی که در آن قرار دارند را تغییر دهند و یا برحسب اشتباهات اینترنتی موقعیت به درستی ثبت نشود؛ در این صورت محل تجاری و در صورت نبود محل تجاری اقامتگاه قانونی ملاک است.

¹ location

۸- آثار تعیین زمان و مکان تشکیل قراردادهای الکترونیکی

یکی از مهم‌ترین مباحث حقوقی تجارت الکترونیک انعقاد قراردادهای الکترونیکی است. قراردادهای الکترونیکی مانند هر رابطه حقوقی میان اشخاص ضوابطی دارند که برخی از این اصول با قواعد عمومی قراردادهای مشترک است و برخی متفاوت. در خصوص زمان انعقاد قرارداد الکترونیک دو نظریه عمده "زمان ارسال داده پیام" و "زمان دریافت داده پیام" ارائه گردیده است که "زمان ارسال داده پیام" به نظر با قواعد عمومی قراردادهای و مقتضیات خاص این قراردادها هماهنگ‌تر است. البته امکان توافق طرفین در این خصوص را نمی‌توان نادیده گرفت. به هر حال قرارداد تابع قانونی است که در زمان انعقاد آن لازم‌الاجرا می‌گردد و در صورت تغییر قانون با تعیین زمان انعقاد قرارداد است که قانون حاکم بر آن معلوم می‌شود. در خصوص مکان انعقاد قرارداد الکترونیک سه نظریه وجود دارد. محل مورد توافق طرفین، محل تولید و ارسال داده پیام و محل استقرار پدید آورنده داده پیام. تعیین مکان تشکیل قرارداد نیز برای تعیین تعهدات ناشی از عقود اهمیت ویژه‌ای دارد و بالاخره اینکه باتوجه به تعیین زمان و مکان انعقاد قراردادهای الکترونیکی، قانون و دادگاه صلاحیتدار در دعاوی ناشی از معاملات الکترونیکی معین می‌گردد. در اینجا در واقع علت و اهمیت تعیین زمان و مکان برای تشکیل قراردادها بررسی می‌شود و باید دید از چه جهت این امر ضروریست؛ در تعیین زمان تشکیل قراردادها آثار متعددی به وجود می‌آید که از جمله آنها عدول موجب از ایجاب خود است زیرا پس از انعقاد قرارداد وی دیگر قادر به عدول از ایجاب خود نیست همچنین در دعاوی بین‌المللی می‌توان بحث مرور زمان را از زمان تشکیل عقد دنبال کرد، در حقوق ایران مرور زمان بر عقد طبق نظریه شورای نگهبان صحیح نیست ولی در ماده (۳۹۳) قانون تجارت ایران به مرور زمان اشاره شده است: «نسبت به دعوی خسارت بر علیه متصدی حمل و نقل مدت مرور زمان یک سال است - مبدا این مدت در صورت تلف یا گم شدن مال التجاره و یا تاخیر در تسلیم روزی است که تسلیم بایستی در آن روز به عمل آمده باشد و در صورت خسارات بحری (آواری) روزی که مال به مرسل‌الیه تسلیم شده».

۱۱۳

از موارد دیگر آثار زمان ماده (۴۲۳) قانون تجارت ایران است که معاملات تاجر بعد از توقف را باطل اعلام می‌کند و به همین دلیل آگاه شدن از زمان انعقاد قرارداد اهمیت دارد: «هرگاه تاجر بعد از توقف معاملات ذیل را بنماید باطل و بلااثر خواهد بود: ۱- هر صلح محاباتی یا هبه و بطور کلی هر نقل و انتقال بلاعوض اعم از اینکه راجع به منقول یا غیرمنقول باشد؛ ۲- تادیه هر قرض اعم از حال یا موجدل به هر وسیله که به عمل آمده باشد؛ ۳- هر معامله که مالی از اموال منقول یا غیرمنقول تاجر را مقید نماید و به ضرر طلبکاران تمام شود».

از آثار مهم در تعیین مکان دادگاه محل رسیدگی است، طبق ماده (۲۲) قانون آئین دادرسی مدنی ایران: «دعای راجع به ورشکستگی شرکت‌های بازرگانی که مرکز اصلی آنها در ایران است، همچنین دعای مربوط به اصل شرکت و دعای بین شرکت و شرکاء و اختلافات حاصله بین شرکاء و دعای اشخاص دیگر علیه شرکت تا زمانی که شرکت باقی است و نیز در صورت انحلال تا وقتی که تصفیه امور شرکت در جریان است، در مرکز اصلی شرکت اقامه می‌شود». تعیین دادگاه صالح رسیدگی به دعای نه تنها در حقوق داخلی بلکه در حقوق بین‌المللی نیز حائز اهمیت ویژه‌ای است و به همین جهت در قراردادهایی که جنبه بین‌المللی دارند تعیین مکان تشکیل قرارداد می‌تواند نقش مهمی را ایفا کند؛ از طرفی در ماده (۹۶۸) قانون مدنی ایران قانونگذار از قانون حاکم بر قرارداد نیز صحبت می‌کند که آن همان قانون محل وقوع عقد است مگر اینکه طبق اصل آزادی قراردادی (که پیش‌تر راجع به آن گفته شد) طرفین بگونه دیگری توافق کرده باشند.

نتیجه‌گیری

باتوجه به مطالب فوق‌الذکر باید گفت که قراردادهای الکترونیکی در واقع نوعی از بروزرسانی شده قراردادهای معمول هستند با ابزاری متفاوت، زیرا که بسیاری از ارکان مورد پذیرش در قراردادها مقبول قراردادهای الکترونیکی نیز هست مثلاً همانطور که گفته شد شرایط صحت قرارداد در حقوق ایران و یا سایر کشورها چه در عقود که با حضور طرفین منعقد می‌شوند چه در عقود غیابی و یا در قراردادهای الکترونیکی مورد پذیرش است با این تفاوت که با نیاز جوامع جدید منطبق شده و پا به پای پیشرفت ابزار ارتباط جمعی به جلو رفته‌اند، دیگر نیازی نیست که خریدار و فروشنده یا نماینده‌های آنان در محل بیع حضور داشته باشند (طبق اصل بیع) بلکه آنچه که امروزه مطرح است صرف علم به حضور و اطلاع طرفین است و نه صرفاً جنبه فیزیکی. صفت دیگری که گاهی برای این نوع قراردادها در نظر گرفته می‌شود تجاری بودن آن‌هاست که باز هم به دنبال همان قراردادهای تجاری رایج بین مردم که از دیرباز مورد پذیرش و اعمال بوده می‌آید لکن، آنچه که با نیاز امروزه تطبیق داده شده امکان خرید و فروش بدون حضور تاجر یا مشتری یا نماینده آنها بلکه به طریق حضور مجازی از طریق اینترنت و رایانه‌ها یا تلفن همراه است. ممکن است حتی تا زمان پرداخت ثمن معامله طرفین از هویت یکدیگر آگاه نباشند و این خللی در قرارداد ایجاد نمی‌کند.

این تغییرات در بیع و انعقاد قرارداد به نفع فروشنده و خریدار است زیرا که مواردی از جمله قابلیت دسترسی آسان در مکان و زمان مورد نیاز، تسهیل در نفس عمل بیع، تسریع در انتقال وجه بین طرفین، امکان بررسی گزینه‌های مختلف برای مصرف‌کننده، امکان به نمایش گذاشتن کالاهای فروشی بیشتر برای فروشنده و همچنین دستیابی وی به بازارهای فروش متنوع به لحاظ جغرافیایی، امکان انتقال هزینه در بستر الکترونیک و قانونی در چند ثانیه و ... محصول همین نوع از قراردادهاست که امروزه عمل تشکیل قرارداد و یا خرید و

فروش را بسیار آسان کرده است و این خود می‌تواند از عوامل اصلی گسترش تجارت‌های خرد و کلان محسوب شود. آنچه که در این نوع قراردادها هم همچون گذشته حائز اهمیت است توجه دقیق به مفهوم ایجاب و قبول است زیرا برای تعیین دقیق آن زمان و مکانی که قرارداد در آن تشکیل شده است باید این دو مفهوم را به درستی درک کرد. ایجاب و قبول در عمل و در قصد و نیت با همان تعاریف گذشته خود مورد بررسی قرار می‌گیرند اما به لحاظ عدم حضور فیزیکی طرفین به هنگام انعقاد قرارداد دارای تفاوت‌هایی نیز هستند. در قراردادهای حضوری لحظه وصول و آگاهی ایجاب شونده از ایجاب آنچنان مطرح نیست زیرا طرفین در آن واحد و در یک مکان و بازه زمانی قرار دارند اما در قراردادهای غیرحضوری شرایط بگونه دیگری است و علت اهمیت بیشتر ایجاب و قبول در این نوع قراردادها هم از این جهت است زیرا در یک کشور و مکتب حقوقی زمانی که ایجاب شونده پاسخ را دریافت می‌کند را قبول دارند و در دیگری زمان ارسال قبولی ایجاب شونده به موجب راه، اما در جنبه الکترونیک این موضوع مطرح است که چه زمانی بر روی گزینه قبول می‌کنم توسط ایجاب شونده کلیک می‌شود، زیرا در این بستر با عدم کلیک بر این نمایه نمی‌توان به مراحل بعدی پیش رفت و مثلاً ثمن را پرداخت.

و در نهایت افزودن این مطلب که در قراردادهای الکترونیکی تمرکز بیشتر بر انعقاد است و نه کلیاتی که معمولاً در موضوع قراردادها مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد زیرا این بخش است که شرایط مختص آن با

دگرگونی شیوه زندگی دچار تغییر و تحول شده است و زمان و مکان و بررسی آن هم محصول همین توجه ۱۱۵ به بخش تشکیل یا انعقاد است، زیرا همانطور که بررسی شد میحث زمان و مکان تشکیل قراردادهای الکترونیکی به دنبال رفتن از مرحله قراردادهای حضوری به قراردادهای غیرحضوری مطرح شده است و نوعی بحث جدید در قراردادهای محسوب می‌شود زیرا که اگر قرارداد حضوری را در نظر بگیریم طرفین در یک مکان قرار دارند و فاصله جغرافیایی بین آنها وجود ندارد و به اصطلاح در یک مجلس حضور دارند و در مورد زمان هم همچنین زیرا که ایجاب شونده با شنیدن ایجاب از جانب موجب بلافاصله‌ای طی فاصله عرفی پاسخ خود را به او اعلام می‌دارد پس آنچه که باید بر روی آن دقیق‌تر شویم انعقاد و شرایط آن است.

فهرست منابع

فارسی:

- ۱- آقای، مریم (۱۳۸۱)، «عنصر اراده و نقش آن در قراردادهای»، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، ش ۱.
- ۲- ابراهیمی، علیرضا، انصاری‌فر، زهرا (۱۳۹۵)، «زمان و مکان تشکیل قراردادهای الکترونیکی»، کنگره بین‌المللی جامع حقوق ایران.
- ۳- السان، مصطفی (۱۳۹۷)، حقوق تجارت الکترونیک، چ ۵، تهران: نشر سمت.
- ۴- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۹۶)، ترمینولوژی حقوق، چ ۳۰، تهران: انتشارات گنج دانش.
- ۵- جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۹۸)، دوره حقوق مدنی: حقوق تعهدات، چ ۵، تهران: انتشارات گنج دانش.
- ۶- جنیدی، لعیا و کریمی، سحر (۱۳۹۴)، «زمان و مکان انعقاد قراردادهای الکترونیکی»، مجله دانش حقوق مدنی، س ۴، ش ۱.
- ۷- شهیدی، مهدی (۱۳۹۶)، حقوق مدنی: تعهدات، چ ۲۱، تهران: انتشارات مجد.
- ۸- صفایی، حسین (۱۳۹۶)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، چ ۲، تهران: نشر میزان.
- ۹- قربان‌وند، محمداقرا (۱۳۸۹)، «زمان و مکان تشکیل قرارداد الکترونیکی»، فصلنامه پژوهش حقوق، س ۱۲، ش ۲۹.
- ۱۰- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۶)، دوره مقدماتی حقوق مدنی، اعمال حقوقی قرارداد- ایقاع، چ ۱۸، تهران: انتشارات گنج دانش.
- ۱۱- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹)، نظریه عمومی تعهدات، چ ۵، تهران: نشر میزان.
- ۱۲- مافی، همایون، محمدی، سیام و کویار، حسین (۱۳۸۹)، «مفهوم قرارداد تجارت الکترونیکی و ارتباط آن با قرارداد بین‌المللی»، مجله کانون، ش ۱۱۳.
- ۱۳- مقامی‌نیا، محمد (۱۳۹۱)، «نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی‌های آن»، فصلنامه دانش حقوق مدنی، ش ۱.
- ۱۴- هنرمند، مهدی (۱۳۹۰)، «تجارت الکترونیک و قراردادهای الکترونیکی»، نشریه دادرسی، ش ۸۵.

لاتین:

- 15- Fried, Charles (1981). Contract as Promise: A Theory of Contractual Obligation, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- 16- UNIDROIT PRINCIPLES of INTERNATIONAL COMMERCIAL CONTRACTS International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Rome.

- 17- United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (1980). (CISG)
- 18- UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Guide to Enactment (1996). Available at: www.uncitral.org/english/texts/electcom/e-commerceindex.htm.
- 19- United nations convention on the use of electronic communications in international contracts (2005). Geneva [CUECIC].
- 20- Todd, Paul (2005). E-Commerce Law, First Edition, Great Britain: Cavendish Publishing.
- 21- Orpwood, Routh (2008). "Electronic Contracts: Where We Have Come from, Where We Are and Where We Should Be Going", International In-House Counsel Journal, Vol.1, No.3, spring, pp. 455-466.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی